

ОБРАЗ ДНІПРА В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Анастасія Журавльова

УДК (282.274.32):398.3:[94:355](477)"14/17"

У статті здійснено спробу розкрити природу українських міфопоетичних образів-звертань «Великий Луг – Батько», «Січ – Мати», «Дніпро – Дід» тощо. Зроблено припущення, що антропоморфізація означених об'єктів сприяла формуванню гармонійного зв'язку між запорожцями та довкіллям.

Ключові слова: «Ріка» = «Дніпро» = «Дід», «Великий Луг» = «Батько», «Січ» = «Мати», о. Хортиця, міфопоетичні уявлення, архетип, конотонім.

В статье осуществлена попытка раскрыть природу украинских мифопоэтических образов-обращений «Великий Луг – Отец», «Сечь – Мать», «Днепр – Дед» и др. Предположительно, что антропоморфизация обозначенных объектов содействовала формированию гармоничной связи между запорожцами и окружающей средой.

Ключевые слова: «Река» = «Днепр» = «Дед», «Великий Луг» = «Отец», «Сечь» = «Мать», о. Хортица, мифопоэтические воззрения, архетип, конотоним.

The article is an attempt to reveal the nature of Ukrainian mythological images-addresses: *Great Meadow – Father, Sich – Mother, Dnipro – Grandfather* etc. The author supposes that anthropomorphization of the definite objects has assisted the formation of harmonious connection between Cossacks and the environment.

Keywords: *River = Dnipro = Grandfather, Great Meadow = Father, Sich = Mother*, Khortytsia island, mythopoetic ideas, archetype, konotonim.

Запорожці та Дніпро завжди були духовно спорідненими, не можливо уявити їх порізно одне від одного. На це звертали увагу такі дослідники, як Д. Яворницький, Я. Новицький, О. Афанасьєв-Чужбинський та ін. Козак був ніби «витвором» стихії, мав характер та якості нею «прийнятні», виконував роль «провісника» та «провідника». Натомість він отримував сакральні «знання», природу яких частково можна уявити, розглянувши концепт води в народній традиції.

У «колективних» уявленнях «вода» представлена одночасно джерелом і життя, і хаосу, співвідношенням сакрального та профанного топосів, медіатором між світами, шляхом у потойбіччя [4, с. 386; 6, с. 566, 571]. Ушанування її формотворчої, очищувальної, цілющої сили відбувалося через самородні «потoki» та інші водні об'єкти [9, с. 47]. Спорідненість усіх означених змістів породжувала образи-коди, що підкреслювали взаємозв'язок «земного», «підземного» та «небесного» світів. Наочно ця єдність простежується в міфологічному символі «Ріки». За визначенням

В. Топорова, у культурах шаманського типу так звана Космічна Річка була тією віссю, що пронизувала всі три вертикалі, а також співвідносилася з образом Світового Дерева (давнє значення, що згодом повністю втрачалося). Тобто за допомогою образу Ріки відбувалося моделювання структури Всесвіту. Окрім того, вона була важливим локусом сакральної топографії. Наприклад, Космічна Річка водночас уявлялася Рікою Роду; у своїй видимій частині вона повсякчас збігалася з головною рікою регіону. Ширше значення символу можна простежити в міфопоетичних уявленнях про походження Річок з первісного Океану, що розташовувалися на його окраїнах, а тому мали різне призначення (наприклад, можемо згадати ріку мертвих у пеклі та Молочний шлях, який у деяких культурах визначався небесною рікою) [18, с. 457, 461]. Ці загальні образи, що мали індоєвропейське походження, належать і Дніпру.

У народній свідомості ріки представлені жилами землі, по яких вода тече так, як у людини кров [21, с. 40]. Тому за своїм значенням

Дніпро уявлявся головною артерією української землі. До того ж від часу, коли Володимир прийняв хрещення у його водах, річка вважалася «офіційно» святою. Перекази стосовно його походження можна розглянути на прикладі: а) персоніфікованих об'єктів у їх сімейно-родових взаємовідносинах; б) персоніфікованих об'єктів у їх лицарських діяннях; в) присутності хтонічних сил (зміїв) у творенні Рік. Зазначимо, що цей поділ є умовним і вибудований за працею «Поэтическое воззрение славян...» О. Афанасьєва. Так, до першої групи належать легенди про братів Дніпро та Сож або сестру Десну та брата Дніпро тощо, які визначали своє головування за допомогою «перегонів» до моря [1, с. 226]. Друга об'єднує архаїчні уявлення про єдність грозових хмар з велетнями, що з часом модифікувалися в уявлення «великих рік (хмар) лицарями старого часу (велетнями)» [1, с. 221]. До цієї категорії належать міфи, що розповідають про утворення річок із крові лицарів за аналогією до міфу про небесне походження земних вод (ріки витікають із хмар, розірваних Перуном (Громоверждем)). Так, О. Афанасьєв наводить міф про Настасю королівну (Непру = Дніпро) та Дуная Івановича [1, с. 220–225]. Цікавий він тим, що за цим переказом можна розвивати думку про присутність «жіночого» в природі утворення рік. Ця думка у свою чергу співвідноситься з третьою групою легенд, що пов'язані з аналогічним хтонічним елементом. Злиття хвилястого образу ріки з хвилястістю змія пояснюється тим, що за народними уявленнями останній прокладав шлях воді [5, с. 417]. Нам відомі численні перекази про протистояння Змія і Кирила Кожум'яки, Змія та святих Кузьми й Дем'яна тощо. Усі вони — сенс одного «основного» міфу. Остання група переказів потребує детальнішого аналізу. Так, у праці Д. Яворницького Дніпро згадується як Борисфен, Данаприс, Узу, Екси, Змія-дівця, Змій-Горинич та ін. Дмитро Іванович подає етимологічний коментар і визначає дві останні назви як «невизначені, випадкові назви»,

поетичні епітети, вживані малоросійськими і донськими козаками [23, с. 178].

У цьому контексті важливо згадати природних «хранителів» акватичних локусів. Болгарське повір'я запевняє, що «води без господаря не буває», маючи на увазі переважно зміїв (об'єднаний образ плазунів) [4, с. 386]. Віра в те, що ці істоти — духи води, «наділені сакральною силою безодні», лейтмотивом проходить у всіх індоєвропейських народів [25, с. 200]. У народних переказах змії набувають різної подоби (риба, рак тощо), початково мають позитивне семантичне навантаження, пов'язане з поняттями родючості, життя та ін. [3, с. 536; 25, с. 202]. Однак у християнській традиції вони наділені гостро негативним значенням, асоціюючись із дияволом тощо. І тут важливо зробити суттєвий відступ і нагадати, що здавна ключовим мотивом, про який ми маємо пам'ятати, досліджуючи дохристиянські вірування, є природа дуального, чи амбівалентного, тобто рівносильної та рівнозначної «світлої» та «темної» сторін. Тому, звертаючись до напрацювань міфологічної і семантичної шкіл (під егідою О. Афанасьєва, В. Топорова), натрапляємо на так звані основний (чи грозовий) міф, що відтворює мотив щорічного оновлення природи, де «темне», тобто демони-хмари, замикають дощі, а «світле» — громовержець — ці хмари розриває, спричиняючи цим актом дощові потоки, повертаючи сонце. Така метафорична картина, по-перше, змальовувала перші животворні весняні грози, по-друге, показувала необхідну присутність дуального в процесі формотворчої діяльності [1, с. 463–465]. З розвитком міфопоетичної свідомості вищезначені сторони набувають персоніфікованих рис і конкретно постають в обличчі Бога Громовержця (Перуна) та Змія (Велеса). З розповсюдженням християнства уніфіковані образи розширюються, та наразі це питання не є предметом нашого дослідження. Тож, повертаючись до теми, зазначимо, що вищезгадані назви Дніпра — Змія-дівця та Змій-Горинич — не були даремними чи випадковими, вони, імовірно, відбивали глибокі

архетипічні уявлення народу щодо основ космогонії. На це безпосередньо вказує О. Афанасьєв, зазначаючи, що слово «Горинич» походить від слова «гора» і буквально означає «син гори». Знову ж таки він проводить паралель, що в цьому випадку пов'язується з народженням вогняного змія (блискавки) з хмари (або ж гори).

Такі міркування варто доповнити оглядом семантичних змістів о. Хортиці. Це культове місце, відоме з дохристиянських часів, повторювало космогонію. У статті Ю. Завгороднього та М. Остапенка «Сакральний вимір острова Хортиця...» проаналізовано цей аспект. Досить спрощено подаємо один з важливих висновків авторів: реконструкція ландшафтної, географічної картини, з акцентом на її метафізичній та міфопоетичній семантиці, дозволяє стверджувати наявність проявів ієрофанії «ідеального (небесного) взірця» цієї території [8, с. 253]. Ця думка містить у собі незліченні смисли, однак зупинимося на символіці скелястих берегів острова: вони сприймалися як точки, максимально наближені до *axis mundi* (за М. Еліаде), тобто вертикального космогонічного Центру (що фактично тотожне «горизонталі» Води). Також ними охарактеризовано важливі сакральні топоси. Починаючи від V–IV ст. до н. е., спостерігається безперервність заселення острова. З того часу відомі й перекази, що ретранслявали первісний сакральноритуальний досвід. Один із зазначених дослідниками сюжетів відображає теорію «основного» міфу (про що йшлося вище). Вони оповідають про Зміїну (або ж Змієву) печеру, з якою пов'язується народження першопредка скіфів. Так, згідно із записами, залишеними Геродотом, він став результатом союзу Геракла та «істоти, подвійної природи: наполовину вона була дівочою, а наполовину змією» [8, с. 262]. Попри численні «здогади» місцезнаходження тієї печери й досі цікавить учених.

Детальніше ознайомитися з повір'ями про острів, його урочища, власне Змієву печеру тощо дозволяє праця Я. Новицького «Острів Хортиця на Дніпрі...». «За переказом

діда Степана Штепи, тут, як і у всіх Подніпров'ю, жили велетні, жили богатирі, жили, нарешті, трьохголови Змії. Кинуті коло берегів і серед Дніпра скелі — це справа богатирської забави; печери що залишилися в скелях — це логва потворних Зміїв» [13, с. 343]. Як бачимо, народна пам'ять втратила знання про дуальну природу космогонічного образу й залишила у свідомості лише страхтливого та цілком «реального» полоза.

Відносини між «козаком» та «змієм» ілюструють оповіді. Приміром, одна з них ознайомлює нас із переказом діда Осипа про трьох зміїв-богатирів, що «літаючи, ногами, іскрами від крил, освітлювали пороги й нічну путь запорожцям. Змії жили як богатирі й ставали до бою лише з богатирами. Вони полювали на людей, одних лише запорожців не чіпали, бо й поміж ними були «богатирі та характерники» [13, с. 343]. Текст наступного повір'я вважаємо за доречне навести повністю: «Допоки козаки тут жили, багато було риби, тварин, пташок і лісу по Дніпру, а в степу ріс такий очерет, що як зайдеш конем, то й не видно. А гадів було! <...> Були жовтобрюхи, полози, а в печері, що на Високій Голові острова Хортиці, жив Змії. Він нікого не зачіпав і козаки його не боялись. Бувало, кажуть, як засяє, так і осяє Дніпро. Він, говорять, не кожну ніч і показувався, а так, раз у місяць, чи три тижні і все близько своєї печери, що й називалась зміїною. Але як пішли звідси запорожці під турка, пішла за ним риба та птиця, пішла й тварина всяка. Після того, кажуть, як пішли запорожці, тут, у скелях, почало щось гудіти та стогнати. А вночі, як заголосить, аж тіло стигне. Потім зі сторони Кічкаса як почало летіти каміння на Хортицю, так те каміння на Чорній скелі й залишилось. Сумно та страшно було тоді <...> Після запорожців залишились одні пугачі: вони й тепер щоночі тужать у скелях» [12, с. 97]. Це підводить нас до оповідання рибалки Осипа Шутя. Він розповідав, що під час мандрів повсяк-

час знаходив земляків, які розпитували його про долю рідної їм Хортиці, плавнів тощо. «В Чорноморії один старий питав його, чи живе ще й досі на Хортиці Змій з трьома головами. І коли він відповів що ні, старий похитав головою й зауважив: “Правду кажеш, козаче: помандрував він слідком за запорожцями в Туреччину, звалував за ними й звір усякий”» [13, с. 343].

Тобто з Хортицею, як і з будь-яким культовим місцем, були пов'язані численні перекази (наприклад, про скарби та зміїв). Ми звернули увагу на оповіді про зміїв тому, що вони, як було зазначено вище, відображають суть одного «грозового» міфу, тобто космогонічного міфу, що наводить на думку про те, що цей острів, можливо, вважався Центром козацького Всесвіту.

Повертаючись до головної теми, зазначимо, що Дніпро, окрім своєї **провідної** ролі (як еквіваленту індоєвропейського «основного» міфу), мав значення сакрального **межового** простору й у козацькій традиції пов'язувався з ініціальними практиками. За аналогією до будь-якого західного лицарського ордену, товариство козаків мало свої традиції посвяти і прийняття до гурту. І. Кравченко зазначає: «Те дійство, можна твердити, було якимось чином пов'язане з порогами, дніпровим шумовинням» [10, с. 23]. Цитуючи П. Шевальє, дослідник пише, що для того, «щоб називатися справжнім запорозьким козаком <...> треба [було] переплести їх [пороги. — А. Ж.], а потім зробити подорож по Чорному морю» [10, с. 23]. Гідне проходження випробування мало символічний зміст подолання «кордону між буттям і небуттям, поміж суєтним, минулим і вічним», декларувало обітницю безшлюб'я, приховувало доступ до сакральних знань, що передавалися лише в межах посвяченого кола січовиків [10, с. 23].

Рівень такого випробування можемо зрозуміти, розглянувши межі та характер козацьких володінь.

У різний історичний час територія, на якій перебували козаки, визначалася за річками,

що зумовлено конкретними політичними обставинами, а починаючи з 1750-х років, ще й звужувалася в результаті імперської кампанії з «освоєння дикого поля» першими переселенцями. Проте, як зазначають дослідники, запорожці, «частково володіючи інформацією [щодо того, які території кому належать. — А. Ж.], або й зовсім нічого не знаючи, вважали новоросійський степ своїм, як на підставі жалуваних грамот, так і на законній підставі перших мешканців краю» [22, с. 42].

Загалом північні кордони козацьких володінь обрамляли пороги, південні — плавні (по лінії Катеринослав (нині — Дніпропетровськ) — Олександрівськ (нині — Запоріжжя)). Пороги утворювали греблю з рядів гранітного каміння, яка або йшла виступами, або повністю розміщувалась у воді. Течія тут була особливо сильною, адже вона долала нерівномірні природні перешкоди [23, с. 180]. Характер порогів віддзеркалювали назви деяких з них. К. Багрянородний згадує: «Третій — Геландрі, що по-слов'янськи означає “Шум порога” <...> шостий, що по-роськи зветься “Леані”, а по-слов'янськи “Веручі”, що означає “Кипіння води”» [2, с. 33]. Дослідник історії козацтва І. Кравченко, розглядаючи локалізацію Запоріжжя, зазначає, що «природа витворила [тут. — А. Ж.] місце, яке викликало священний трем, думки про іншу містичну дійсність», знову ж таки, надаючи при цьому особливого значення невагомому ревінню порогів [10, с. 22]. У нарисі Д. Яворницького «Топографический очерк Запоріжжя» міститься посилання на А. Лерберга, який описував дніпровські пороги так: «Хоча Дніпро повсякчас полюбляє змінювати свою течію, засипаючи піском старе і прориваючи собі нове, проте це він робить на місцях дозвільних, а на порогах, не має навіть сумніву, він не змінився від створення світу, вірніше, від потопу, в чому переконує нас і теперішня його течія по крутих схилах, в одному місці лише відтіненіх гранітом, в іншому, перетворювана у суцільний камінь» [23, с. 181]. Як бачимо, тут згадано

одну з особливостей дуальної природи води, а саме: мотив творення та знищення всесвіту цією стихією. Він відтворює циклічну модель оновлення природи. Один світ зникає у зв'язку з розгортанням універсальної катастрофи, на зміну йому приходять інші світи, з новими людьми (важливо, що першопредок приходять зі старого світу), від чого й починається нове літочислення [25, с. 202].

Окрім порогів, існували ще й забори, які, на відмінну від перших, перекривали тільки частину річки — коса з каміння [11, с. 30]. І пороги, і забори унеможливлювали рух, а тому з метою розвитку пароплавства відбувалася поступова розчистка водних шляхів, особливо від часу розгортання геополітичного наступу з боку Російської імперії. Уже за правління Катерини II було збудовано Фалеевський канал, по якому можна було проходити невеликими суднами [23, с. 181].

Як бачимо, окремих інтерес становить множинність значень гідроніму. Адже «ріка» — це і могутній символ Космічної Ріки, Ріки Роду (образ, що відсилає нас до «культу предків»), і межовий простір (що свідчить про перебування особи в лімінальному (перехідному) статусі).

Таким чином, аналізуючи духовну складову образу «Ріка» = «Дніпро», можемо припустити, що спостереження за його весняними водами позначилося на сприйнятті Дніпра як такого, що «власною волею» визначав силу свого розливу. Окрім того, цілковите задоволення своїх господарчих потреб зумовило свідоме ставлення до нього як до батька-годувальника, адже риби, виловленої в Дніпрі, вистачало як для власних потреб, так і для продажу (наприклад, у Польщу, також нею забезпечували всю Гетьманщину). За отриманні кошти купували одяг та зброю [19, с. 39; 24, с. 409]. У свою чергу ці та інші чинники сприяли формуванню ритуалізованих дій (переправи через річку, очищення, освячення та ін.) і традицій ушанування його амбівалентної формотворчої сили.

Іншою важливою складовою розглядуваного нами питання є міфологічні образи-

звертання, значення яких ми вважаємо за доцільне розкрити. Зазвичай запорожці називали Січ «Матір'ю», Великий Луг — «Батьком» [23, с. 190], а до Дніпра шанобливо зверталися «Дід». Дослідимо зміст кожного образу.

Топоси «Великий Луг» і «Дніпро» розглянемо об'єднано, зважаючи на чоловічу природу образів. Для цього в межах статті звернемо увагу на психологічний, міфічний та народний аспекти символу «Дід». Насамперед звернемося до міждисциплінарних психологічних студій, де на особливу увагу заслуговують дослідження К. Г. Юнга у сфері аналітичної психології. У розділі «Феноменологія духа в сказках» праці «Душа и миф» він аналізує фольклорні матеріали й через териоморфні символи (змій, дракон, лев, ведмідь та ін.) виводить нас до архетипів [27, с. 312]. У контексті нашого дослідження ключовим є архетип «мудрого старця», пов'язаний з комплексом батька, що містить такі компоненти, як «активність», «дієвість», «самоствердження» та «ствердження в суспільстві». Він є тим **знанням** вирішення кризової ситуації, яким людина володіє, але не здатна усвідомити його без «сторонньої» допомоги. Тобто поява архетипу означає звернення героя до своєї глибинної мудрості [27, с. 300].

Його позитивними характеристиками є: знання, проникливість, інтуїція, мудрість, готовність допомогти, авторитет.

Також, незважаючи на свій часто малий або непомітний вигляд, він наділений доленосною силою [27, с. 304].

Міфічною складовою образу Дніпра є поєднання в ньому семантики «культу предків» та персонажа нижчої демонології — **водяника** [17, с. 41]. О. Афанасьєв говорить про останнього як початково дощове божество, сферу впливу якого лише згодом було перенесено на земні потоки [1, с. 235]. Загалом поняття стосується «основного» міфу, за яким ми можемо ототожнити водяника з Громовержцем (володарем небесних вод). Роздільнення образу єдиного божества пов'язується з розвит-

ком свідомості. Так, первісна міфопоетика уявляла Небо безмежним вмістилищем вод, називаючи його повітряним океаном, відповідно об'єднувала божество небесних вод з божеством вод земних [1, с. 120]. Однак згодом «модернізовані» уявлення витіснили цю модель, витворивши низку божків, кожен з яких відтепер мав під своєю опікою лише певні сфери водної стихії. Асоціативно з нашим божеством, як і з самим Дніпром, пов'язувалися такі подвійні поетичні епітети, як «сивий», «мудрий», «мінливий», «небезпечний» та ін. Зауважимо, що в українській традиції поняття «водяник» було маловживаним. Його «характеристики» переносилися на чортів (кожний з підвидів яких мав своє середовище існування).

У народній свідомості архетип «мудрого старця» пов'язувався із соборним іменем «Дід». На Запоріжжі він фактично переносився на дідів-старійшин, які вважалися носіями та зберігачами січових традицій, а також формували систему запорозьких цінностей, якими козаки керувалися в повсякденні [10, с. 27]. Окрім того, під їхньою опікою перебував так званий інститут провісництва. Уважаємо за доречне процитувати І. Кравченка: «Провісництво у Січі було справою сучасного чоловічої. А. Скальковський згадує розповіді про дячка-віщуна, без пророцтва якого козацтво не виступало в похід. Очевидно, інститут провісництва був добре розвинутий на Січі, хоч і тримався в таємниці, оскільки суперечив християнським догматам» [10, с. 27].

Нині достеменний смисл сакральних знань нікому не відомий, адже запорожці, як-то кажуть, «забрали їх із собою в могилу». Наразі дослідники можуть лише висловлювати припущення про зв'язок цих знань з дохристиянськими віруваннями та з давнім воїнським культом, повсякчас окутуючи ореолом таємничості постать «характерника».

Отже, архетипічний, космогонічний знаковий комплекс у реальному вимірі оформлювався в образ справедливого порадики, який розумів «природу речей» і міг використовувати

ці знання на практиці. Саме таким за народними уявленнями і мав бути запорозький Дід.

До певної міри зрозуміти «Його» вдачу можемо, звернувшись до інституту лоцманства. Для лоцманів Дніпро був давнім Козацьким шляхом (що пов'язано з пошануванням козацтва, вихідцями з якого, власне, вони і були), а Ненаситець (найстрашніший з дев'яти порогів) – Дідом. Описуючи переправу через нього, Д. Яворницький оповідає, що вже «лишень поглянувши на те пекло, яке розгорталось в порозі, волосся на голові підіймалось» [28, с. 124], а намагаючись передати супровідні людські переживання, дослідник пише, що від лоцмана «усі очікували або життя, або смерті» [28, с. 125]. Тоді як добру частину команди переповнював вир емоцій («тут навіть найхолодніша душа відчувала необхідність в молитві і <...> наближеність до Творця <...>» [28, с. 125]), керманіча вирізняв «убивчий» спокій. Річ у тім, що з тим рівнем відповідальності та ризику, що їх на себе брав лоцман, він просто не міг собі дозволити надмірності емоцій. Наведемо цілком справедливе зауваження Г. Омельченка про те, що ця професія межувала з героїзмом [14, с. 13]. Тут потрібно зробити відступ і зазначити, що, власне, сам Дніпро навряд чи викликав страх, адже на лоцмана вчилися змалку: «З колиски, коли з материною піснею в душу вривався шум порогу, коли ритм видів у непогоду летів з берега і входив в ритм серця» [15]. Острах викликали радше «ті сутності», що в ньому жили (за відомостями Д. Яворницького, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін.). У цьому контексті вважаємо за доречне навести уривок зі статті Г. Омельченка (надрукованої в газеті «Дніпровська зоря» (1997)). Фактично це спогади самого автора, навіяні спогляданням видозміненого Дніпра (Запорізькою ГЕС) і передані внукові (майбутнім поколінням) на згадку про діда та на вшанування лоцманської (козацької) звитяги. «Хіба повірить онук, що час від часу його діда хвата водяний з Кодацького порогу і не дозволяє забувати, що пороги сумують за лоцманами і гукають

інколи нас погломоніти з ними, пом'янути загиблих і тих, хто відійшов у той світ з волі Бога» [14]. Григорій Микитович також передає суто «механічний» бік питання. Він зазначає, що пам'ять лоцмана чудово заміняла йому всі ті навігаційні карти, а органи чуттів — спеціальні прилади. «І все це бувало на всьому просторі порогів від Кодаку до Хортиці, де між ними тисячі скель, поворотів, мілин, забор» [14].

Зауважимо, що для жителів Лоцманської Кам'янки (Жовтневий район м. Дніпропетровська), де нині проживають нащадки козаків-лоцманів, Григорій Микитович і сам був одним з тих «дідів». У статті М. Чабана містяться такі спогади про нього: «Я ніколи не міг приховати подивування від його, сказати б дитячого неприйняття фальшу, переконаності, що все має бути по справедливості, у згоді з совістю <...>. День народження Микитовича збігається з Днем соборності. Це знаменно і не випадково: він один з тих, хто виборов, вистраждав нашу незалежність. У той день <...> іменинник ділиться спогадами: — Мабуть, я у предків пішов, — каже він з доброю посмішкою, — Мій прадід Яків Омельченко теж був **неспокійний, навіть бунтівної вдачі. Прожив 105 років. І якось ганявся з дрючком за отаманом лоцманів! Не дійшли консенсусу»** [20, с. 10]. Яскравим спомином ділиться і Анатолій Якович Ковбаса, сусід Григорія Микитовича, нащадок останнього отамана Дніпрових лоцманів М. Третяка. Після повернення із заслання (1954) Г. Омельченко деякий час носив бороду. Почасти через це, а почасти за **життєву мудрість** та історії, які він любив розповідати, його називали «дідом», «істориком-романтиком»¹.

До плеяди «дідів» хотілося б зарахувати й уже неодноразово згаданого нами Д. Яворницького. Свого часу для жителів Лоцманської Кам'янки він був за «батька». Люди згадують, що Дмитро Іванович мав легку вдачу, був «простим». «Він і в гості до них приїздив, і пісні слухав, і юшку з ними їв <...> вони його обожнювали»².

І Дмитро Іванович, і Григорій Микитович, і всі знані та незнані «діди» з душевним тремом згадують не лише Дніпро, а й місце єднання запорозького козацтва — Січ.

Нині відома формула-звертання «Січ — Мати» закріплена винятково на рівні фольклорних текстів. З позиції мовознавства означена конструкція є «узуальним конотативним ергонімом» [16]. Інакше кажучи, тією «словниковою» власною назвою об'єднання, яка, окрім свого первинного «нейтрального» значення (як адміністративного центру), має вторинний «метафоричний» сенс (тобто відображає емоційно-експресивні та змістові нашарування крізь призму історико-культурних реалій). У цьому випадку поява такого конотоніму (термін запропоновано Є. Отіним) зумовлена глибинним відчуттям спорідненості з місцем, що й спричинило його подальшу персоніфікацію. Ця думка прийнята як філологами, так і етнологами. Однак мовники, аналізуючи вивтори усної народної словесності, простежують механізм закріплення конкретної асоціації на рівні стереотипу, а друга група дослідників (історики, етологи, психологи та ін.) здебільшого зосереджується на сакральному семантичному змісті ергоніму, пов'язуючи його з «культутом предків». Така прив'язка є очевидною вже з погляду української ментальності. «Малороси дуже шанують батька, і, особливо, матір <...> материнське благословення здатне врятувати [їх. — А. Ж.] від усіх негараздів» [7, с. 27]. Слідом за Л. Буштяном і Т. Панекіною зазначимо, що в цьому та подібних конотонімах закріплено могутній знаковий код, який за допомогою усталеної мовленнєвої форми передає архаїчні знання [16].

Водночас, послуговуючись напрацюваннями К. Г. Юнга, звернімося до «архаїчного» через архетип. Дослідник наголошує на відмінності образу Матері в жіночому та чоловічому сприйнятті. Для останніх вона має символічніший зміст, що й викликало її **ідеалізацію**. Автор наводить порівняння з грецькою міфологією і зазначає, що «в чоловічій психології панує

такий тип образу матері, як Уранія (з належними їй епітетами “гірська”, “небесна”), тоді як у жінок найчастіше трапляється хтонічний тип (чи Мати — Земля)» [27, с. 244]. Як відомо, у запорожців існував культ Богоматері (наприклад, Покрова). У християнстві Її суть втрачає подвійність (світло = темрява). Піднесена до так званого Царства небесного, вона втратила прив'язку до «земного», до «матерії», а також хтонічність образу несвідомого.

Вочевидь, одночасне існування станів «війни» та «миру», у яких перебували запорожці, зумовлювало необхідність утворення етапів психологічного «входження» та «виходу» з них, адже від правильності супровідних дій залежало збереження душевної рівноваги людини, можливості її подальшої реалізації в суспільстві. У цьому процесі окрему роль

відігравали природні топоси. Їхня велич пробуджувала прагнення до пошуків джерел духовності, що містили сакральні знання народження та смерті. Розуміння циклічності життя формувало адекватність його сприйняття, здатність застосовувати здобуті знання на благо світу. Висловимо припущення про те, що означені антропоморфізовані об'єкти — Великий Луг, Дніпро, Січ — можна розглядати триєдиним символом культу предків. Тобто тим знаковим комплексом, який відображав давні космогонічні знання, що містили уявлення про «Порядок». На нашу думку, у вищезначеній тріаді Дніпро усвідомлювався семантичним утіленням «мудрості» несвідомого. Його «сислове» пробудження нині можливе через звернення до глибинної пам'яті народу.

¹ Записано 2015 року в Лоцманській Кам'янці Жовтневого району м. Дніпропетровська від Бовкун Віри Володимирівни, 1960 р. н., збе-

рігача музейних фондів Народного музею лоцманства.

² Там само.

1. *Афанасьев А. Н.* Поэтическое воззрение славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов : в 3 т. / А. Н. Афанасьев. — [Б. г., б. г.]. — Т. 2. — 800 с.

2. *Багрянородний К.* Про русів, котрі ведуть торгівлю з Візантією // Запорожці : До історії козацької культури. — Київ : Мистецтво, 1993. — 400 с. : іл.

3. *Валенцова М. М., Виноградова Л. Н.* Колодец / М. М. Валенцова, Л. Н. Виноградова // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т. — Москва : Международные отношения, 1999. — Т. 2 : Д (Давать) — К (Крошки). — 702 с.

4. *Виноградова Л. Н.* Вода / Л. Н. Виноградова // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т. — Москва : Международные отношения, 1995. — Т. 1 : А (Август) — Г (Гусь). — 584 с.

5. *Виноградова Л. Н.* Река / Л. Н. Виноградова // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т. — Москва : Международные отношения, 2009. — Т. 4 : П (Переправа через воду) — С (Сито). — 656 с.

6. *Горошко Л.* Вогню чорт боїться, а в воді селиться (Традиційні уявлення українців про воду як локус міфологічних істот) / Л. Горошко // Народознавчі зошити. — 2010. — № 5–6. — С. 566–574.

7. *Днепр и Приднепровье.* — Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1898. — 47 с.

8. *Завгородній Ю. Ю., Остапенко М. А.* Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання) / Ю. Ю. Завгородній, М. А. Остапенко // Культурологічні студії : зб. наук. пр. — Київ : КМ Academia, 1999. — Вип. 2. — С. 247–275.

9. *Іларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу : [іст.-реліг. моногр.] / Митрополит Іларіон. — Київ : Обереги, 1992. — 424 с.

10. *Кравченко І. Є.* Світ запорозький та його цінності (Замість передмови) // Запорожці : До історії козацької культури. — Київ : Мистецтво, 1993. — 400 с. : іл.

11. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / сост. генерального штаба капитан В. Павлович.* — Санкт-Петербург : Типография департамента генерального штаба, 1862. — 396 с.

12. *Новицький Я. П.* Духовний мир в представленнях малорусского народа // *Борейко В. Е.* Экологические традиции, поверья, религиозные воззрения славянских и других народов / В. Е. Борейко. – Киев : Киевский эколого-культурный центр ; Москва : Центр охраны дикой природы, 1996. – 224 с. – (Серия «Природоохранительная пропаганда», Вып. 3).
13. *Новицький Я. П.* Острів Хортиця на Дніпрі (його природа, історія та старовина) // Запорозжі : До історії козацької культури. – Київ : Мистецтво, 1993. – 400 с. : іл.
14. *Омельченко Г. М.* Лоцмани дніпрових порогів. Історико-краєзнавчий нарис / Г. М. Омельченко // Дніпровська зоря. – 1997. – 15 лют.
15. *Омельченко Г. М.* Спогади лоцмана порогів Дніпрових / Г. М. Омельченко. – Дніпропетровськ : Січ, 1998. – 159 с.
16. *Панькіна Т. І.* «Козацька» семантика деяких власних географічних назв України: на матеріалі українських прислів'їв та приказок [Електронний ресурс] / Т. І. Панькіна. – Режим доступу : http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/panekina.pdf.
17. *Седакова І. А.* Дед / І. А. Седакова // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т. – Москва : Международные отношения, 1999. – Т. 2 : Д (Давать) – К (Крошки). – 702 с.
18. *Топоров В. Н.* Мировое дерево. Универсальные знаковые комплексы : в 2 т. / В. Н. Топоров. – Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – Т. 2. – 496 с. – (Вклейка после с. 336).
19. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / [авт. пред.]. – Одесса : В городской типографии, 1845. – 95 с.
20. *Чабан М.* Останній лоцман Дніпра / М. Чабан // Слово Просвіти. – 2002. – 18 січ. – С. 10.
21. *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом : в 7 т. / П. П. Чубинский [Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским]. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 1. – 468 с.
22. *Эворницкий Д. И.* Топографический очерк Запорожья / Д. И. Эворницкий [часопис / упоряд. А. Смоктей] // Киевская старина. – 1884. – № 5. – С. 33–54.
23. *Эворницкий Д. И.* Топографический очерк Запорожья / Д. И. Эворницкий [часопис / упоряд. А. Смоктей] // Киевская старина. – 1884. – № 6. – С. 177–200.
24. *Эворницкий Д. И.* Топографический очерк Запорожья / Д. И. Эворницкий [часопис / упоряд. А. Смоктей] // Киевская старина. – 1884. – № 7. – С. 392–422.
25. *Элиаде М.* Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения / М. Элиаде ; пер. с англ. – Москва : Ладомир, 1999. – 488 с.
26. *Элиаде М.* Священное и мирское / М. Элиаде ; пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского. – Москва : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
27. *Юнг К. Г.* Душа и миф : шесть архетипов / К. Г. Юнг ; пер. с англ. В. В. Науманова ; [ред. А. А. Юдина]. – Киев : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
28. *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький ; [підгот. тексту і наук.-довід. апарату С. В. Абросимової, Н. Є. Василенко ; за заг. ред. Н. І. Капустіної]. – 3-тє вид., випр. і допов. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. 1. – 312 с.